

УДК 94(477) “18/19”

Караульна О.М., Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини ВНЗ “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”.

Караульна Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри загально-гуманітарних дисциплін Миколаївського міжрегіонального інституту розвитку людини ВНЗ “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”. У 1982 закінчила Київський інститут культури ім. О.Є. Корнійчука, аспірантуру Київського національного інституту культури та мистецтв. Автор 12 наукових публікацій. Сферою наукових інтересів є проблеми історико-культурної спадщини України.

Парадигма українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній науковій думці кінця XIX – XX ст.

У праці подається систематизований виклад теорій українського культурно-національного відродження кінця XIX – XX ст. Розглядаються найважливіші ідеї та концепції, що склалися в українській науковій думці та серед учених діаспори. Основна увага зосереджується на дефініціях, генезі та тенденціях національного відродження. Розкрито географічний, геополітичний, культурологічний підхід до його аналізу. Висвітлюються дискусійні питання періодизації та характеру процесу. Культурно-національне відродження трактується як шлях українського народу до національного усвідомлення та самоствердження.

This article is devoted to the systematized summery of the Ukrainian Cultural and National Renaissance (end of the 19-th –beginning of the 20-th c.c.). The most important ideas having been formed in Ukrainian science and among the scientists of Ukrainian Diaspora are under consideration. The attention is focused on the definitions, genesis and tendencies of Ukrainian Renaissance. The geographical, geopolitical and cultural approaches employed to the analysis are being investigated. The author of the article attracts attention to the debatable question concerning the division into periods and nature of the process. Cultural and National Renaissance is understood as a way of the Ukrainian people to self-assertion and national identification.

Однією з найпомітніших подій в історії України XX ст. стало здобуття статусу суверенної держави. Глобальні суспільні зміни спричинили еволюцію поглядів та моральних орієнтирів, стрімке зростання національної самосвідомості українського народу. За таких кардинальних змін набуває актуальності питання українського культурно-національного відродження, духовного розвитку нації, досвід та практика формування громадського суспільства. Українське культурно-національне відродження пройшло декілька етапів розвитку, однак саме наприкінці XIX – початку XX ст. український народ здобув можливість усвідомити себе консолідованою національною спільністю, здатною відстоювати свої культурні, економічні,

мовні та політичні права.

Зміст та специфіку українського культурно-національного відродження розкривали провідні історики України: М.Грушевський у праці “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, М.Аркас у книзі “Історія України – Русі”, Д.Дорошенко у другому томі видання “Нарис історії України” в розділах XIII, XIV, XV; українські дослідники з діаспори: І.Лисяк-Рудницький у зібранні “Історичне есе”, Р.Шпорлюк у праці “Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть”, П.Магочій у роботі “Українське національне відродження. Нова аналітична структура”; сучасні вітчизняні історики В.Сарбей, О.Реєнт, І.Колесник, Н.Шип,

О.Забужко та інші.

Отже, представники різних історичних шкіл засвідчили факт існування національного відродження в Україні, концептуально обґрунтували його періодизацію та особливості.

Однак у результаті детального аналізу наукових робіт, збірок, статей автор прийшов до висновку, що проблема історико-теоретичного обґрунтування національного культурного відродження України перебуває в ситуації розмаїття підходів висвітлення і потребує ретельного вивчення.

Відтак перед автором статті були поставлені завдання: проаналізувати рівень розробленості досліджуваної проблеми; дослідити та узагальнити основні теоретичні концепції у радянській, зарубіжній україністиці, українській новітній історіографії стосовно історії українського відродження.

Сформована під впливом європейського романтизму та національного відродження слов'янських народів (чехів, поляків, сербів) ідея української національної ідентичності активізувала патріотично налаштовану інтелігенцію на культурно-етнографічну, літературну, мистецьку діяльність та на здобуття державної незалежності.

Свої міркування з приводу формування української нації, держави та всіх її складових виклали представники київської історичної школи під керівництвом Д.Антоновича та львівської на чолі з М.Грушевським. Національна свідомість та націоналізм виступали філософськими засадами національного руху, який трактувався як синонім терміна українського відродження.

Так, М.Грушевський українське національне відродження сприймав з точки зору зближення української інтелігенції зі своїм народом, який постає носієм національного світогляду. Головним механізмом національного руху він назвав народну мову, яка “вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок інтелігенції з народом” [1], інтелігенція, в свою чергу, зрозуміла та чітко визначила свій шлях у національному русі. Узнявши за критерій оцінки розвиток ідей націоналізму, історик запропонував хронологічну схему українського відродження. Він поділив процес на три стадії розвитку: першу довів до 40-х рр. XIX ст., другу – до 70-х, третю – до 1907 р., однак вважав її незавершеною.

М.Аркас розглядав національне відродження як єдиний народно-демократичний процес, який проходив на етноісторичних землях України. Провісником українського національного відродження вчений вважав народний рух чехів, сербів, поляків,

“відправною точкою” процесу – вихід твору “Енеїди” І. Котляревського: “З того часу починається нова пора в житті України” [2]. Провідну роль у національному відродженні, вважав М.Аркас, відіграла інтелігенція, “котра почула своїм серцем любов до свого рідного слова, до свого народу” [3]. Головними факторами українського культурно-національного відродження він назвав розвиток української мови, літератури, науки та інших складових етнонаціональної приналежності.

Вагомий вплив на формування теоретичної бази українського національного відродження справили дослідження соціолога Мирослава Гроха, який вивчив національний розвиток Чехії, назвавши його “національним відродженням”. На шляху національного відродження, на думку дослідника, відбуваються три умовні етапи: академічний, культурно-освітній, політичний [4].

У першому, тобто академічному, серед місцевих еліт з'являється науковий та аматорсько-антикварний інтерес до різних виявів етнічної окремоті: мови, фольклору, народних звичаїв, локальної історії, збираються і публікуються народні пісні, легенди, прислів'я, досліджуються звичаї та вірування, складаються словники, вивчається історія. У другому – культурно-освітньому – цей інтерес захоплює широкі кола місцевої інтелігенції, спонукаючи її до активної участі в “національній справі”: поширенні освіти і літератури народною мовою, створенні патріотичного канону національної історії. На цьому етапі інтенсивно розроблялися технічні і промислові проблеми, питання науки, культури та освіти. Доказом може послужити той факт, що у Чехословаччині було відкрито політичний інститут ще до того, як створено чеськомовний університет [5].

На третьому етапі відбувається структурування національного суспільства як суспільства громадянського, з'являються не лише культурно-освітні та інші громадські організації, а й політичні партії, які, за словами науковця, “артикулюють вимоги національної емансипації у вигляді державної незалежності і мобілізують широкі маси на здійснення своїх політичних програм” [6]. Якраз на цьому етапі – політичному – об'єднана суспільною мовою нація висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії та самостійності.

Такі ж етапи національно-культурного відродження, на думку Ендрю Вілсона – сучасного англійського вченого з проблем української історіографії та державності, пройшла і Західна Україна синхронно з іншими східноєвропейськими народами на кінець XIX ст. За визначенням Е. Вілсона, в Західній Україні на той час уже існувало “міцне

українське громадянське суспільство”, і, як він пише, “перші галицькі “будителі”, члени “Руської трійці” надихалися харківськими романтиками і помітно спиралися на центрально-українські міфи та символи, особливо – козацькі” [7].

Відомий діаспорний вчений Д.Дорошенко, створюючи “Нариси історії України”, зазначав, що українське національне відродження має своє джерело: “З одного боку – історичні традиції, а з іншого – пробуджені почуття своєї народності” [8]. Започаткувалось національне відродження, вважав автор, на територіях Гетьманщини і Слобідської України, цьому сприяла їх політична й культурна автономія. Головними чинниками національного відродження він визначив почуття патріотизму та ідею народності, спонукальним мотивом – тяжке економічне, політичне, соціальне та культурне становище [9].

Канадсько-американський дослідник І. Лисяк-Рудницький розглядав українське національне відродження як два паралельні рухи однакові за змістом, запропонував таку хронологічну схему: шляхетський період (кінець XVIII ст. до 1840 рр.), народницький (1840-1880 рр.); модерністичний (від 1890 рр. до Першої світової війни), коли національно-культурний рух проникає у середовище народних мас [10]. Для кращого розуміння дефініції “націоналізму” він використав назву “інтегральний націоналізм” – трактування націоналізму в широкому значенні, що охоплює національну свідомість, принципи національної державності і національно-визвольний рух [11]. У становленні національної свідомості українського громадянства XIX ст. дослідник розрізняв дві течії. Перша, так звана “малоросійська”, була орієнтована на “поглиблення та закріплення єдності з Москвою”, інша течія, “свідомого українства”, прагнула “до збереження та відновлення української самобутності” [12].

На думку сучасного американського історика П.Магочія, на землях Російської імперії перший етап українського національного відродження проходить з 1780 по 1840 рр., другий – з 1840 по 1900 рр., третій охопив час з 1900 по 1917 рр. На західноукраїнських землях перший період розгорнувся з 1816 по 1847 рр., другий – у 1848 – 1860 рр., третій – у 1861–1918 рр. [13]. Однак ці рухи мають однакові стадії становлення: збирання спадщини – коли окремі вчені або, частіше, невідомі ентузіасти збирають мовні, фольклорні, літературні та історичні залишки даного народу; організаційна – коли виникають культурні організації (читальні, театри, бібліотеки, музеї тощо); політична - коли закладають партії та інші організації, які примножують участь у

політичному процесі [14]. Для кращого розуміння аспекта українського національного відродження П.Магочій запропонував враховувати принципи “численних відданостей і “взаємовиключних свідомостей” яким надав наступне визначення: принцип “численних відданостей” слід розуміти як лояльності до “краю, держави, країни, і всі вони сумісні”, принцип “взаємовиключних свідомостей”, передбачає, що “неможливо бути росіянином з Малоросії або поляком з України, треба бути або росіянином або українцем, неможливо бути одним і другим” [15]. “Парадоксом” українського національного відродження вчений назвав той факт, що Лівобережна Україна, яка мала найкращі передумови, їх втратила, і лідерство перейшло до однієї з найвідсталіших земель – Галичини, яка завдяки зовнішнім стимулам стала “українським П’ємонт” [16].

Дослідник Р.Шпорлюк вважав культурно-національний рух однолінійним, і в праці “Українське національне відродження в контексті європейської стадії кінця XVIII – початку XX століть” зробив спробу накласти схему, запропоновану М.Грохом, на розвиток українського національного відродження, де визначив такі фази: академічна; культурна; політична. Перша передбачає період наукового зацікавлення, коли окремі інтелігенти “віднаходять” національність і накреслюють контури свідомості; друга формує патріотичну свідомість, і маси даного населення включаються у відродження; третя – це масовий національний рух з політичними наслідками. Національне відродження він визначив як усвідомлення етносом себе як нації, як дійової особи історії і сучасного світу [17].

Науковці Д.Решетар та О.Пріцак інтерпретують національне відродження як єдиний загальноукраїнський рух, що найвиразніше проявився в різних територіальних межах, залежно від соціально-політичних чинників. Для Омеляна Пріцака підставою стають обрані ним наступні культурні зони: Слобідська Україна, Гетьманщина, Нова Росія, Правобережжя, Галичина й Буковина, Закарпаття. На думку Джона Решетара, національне відродження проявляється у різні часові межі у наступних географічних районах, а саме: Новгород-Сіверський і Харків (1798-1830 рр.), Київ і Правобережжя (1840-1860 -ті рр.), Женева (1870-1880-ті рр.), Галичина (1890-ті – 1914 рр.) [18].

Посилаючись на праці сучасного історика України В.Сарбея, станом на кінець XX ст. українська історіографія вже мала розроблену методологічну схему історичних та соціологічних досліджень з проблем “націотворення”, “націоналізму”, “національного відродження” та “національно-

культурного відродження,” в основі якої лежить “історична концепція тодішнього українського відродження, на якій і ґрунтується наше висвітлення подій і явищ” [19]. В.Сарбей у праці “Національне відродження України” визначив національне відродження як “комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX ст., пов’язаних з поширенням масового національного самоусвідомлення, пошквалюванням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців [20]. У ті часи, зазначав науковець, в українській і навіть західноєвропейській історіографії термін “націоналізм” не мав того негативного значення, якого він набув у радянській історіографії.

Історик, розглядаючи етапи національного відродження, визначальним критерієм назвав політичний чинник. Перший період він охарактеризував як “дворянсько-шляхетський”, який розпочався з кінця XVIII ст. і тривав до середини 40-х років XIX ст.; другий – “різночинсько-народницький”, який проходив з другої половини 40-х рр. до 80-х рр. XIX ст.; третій – “загальнодемократичний”, що розгорнувся з 90-х років XIX ст. до 1917 р. [21].

Сучасна українська дослідниця І.Колесник розглядала національне відродження як “рух і тип свідомості, орієнтований на відновлення державності в Україні та має свої ідейні формули” [22], якими вона назвала ідею народності та ідею єдності всіх українських земель. І.Колесник визначила чинники українського відродження, які впливали на його перебіг: по-перше, психологічний фактор: “патріотизм, почуття любові до рідного краю, звичаїв, мови, решток старовини”; по-друге, інтелектуальний чинник, адже “відродження свідомості українства почалося з історико-топографічних та етнографічних студій”, з полеміки довкола української мови, стандартизації літературної мови та словесності; по-третє, економічний фактор, де вирішальний крок, на думку І.Колесник, був зроблений півднем України [23]. Обираючи за критерій оцінки національного руху зміну політичної ідеології, І. Колесник виділила такі етапи: реставраційний (80-ті роки XVIII ст. – перша чверть XIX ст.); романтичний (20-60-ті роки XIX ст.); народницько-громадський (60-80-ті роки XIX ст.); національний, або національно-політичний (90-ті роки XIX ст. – початок XX ст.) [24].

Реставраційний період, зазначала автор, знаменував ще не відродження, а “скоріше прагнення у свідомості освіченого українства реставрації решток автономного устрою України в межах Російської імперії”. Провідною ідеєю була ідея “українського автономізму”, яка простежувалась від історичної публіцистики

Г.Полетики до прагнень українських масонів та Малоросійського товариства 20-тих років XIX ст.” [25]. Романтична доба посіла особливе місце, адже саме тоді виникла перша політична організація і перша політична програма українства” на засадах феодалізму в особі кирило-мефодіївців. У цей час відбулося самовизначення власної народності через вивчення народної культури, звичаїв, побуту, фольклорної творчості. Народницько-громадська доба мала свої специфічні риси: просвітянську спрямованість, яка вилилась у створення недільних шкіл, культурно-громадських установ, у публікації джерел та документів [26].

Народницько-громадська доба українського національного відродження, на думку І.Колесник, почала формуватись під впливом російського народництва за такими формами: “На Слобожанщині та Лівобережжі поширене народолюбство. На Правобережжі – хлопоманство. На Галичині – репрезентоване “народницьким рухом”. Національна, або національно-політична доба, стверджувала дослідниця, становить вершину процесу відродження в українських землях, бо відбувається усвідомлення українством себе як етнічної, мовної й територіальної спільноти. До національного руху втягаються широкі народні маси, виникають політичні партії, течії, численні об’єднання, викристалізовується “ідея державності в структурах масової і наукової свідомості” [27].

О.Забужко в роботі “Філософія української ідеї та європейський контекст”, аналізуючи культурно-національне відродження, запропонувала таку схему розвитку: період, коли Україна, “опираючись на народну мову та етнокультуру, почала виробляти культуру локального, обласного значення”; період, пов’язаний “з потужною культуротворчою спрямованістю і був репрезентований мислителями загальнослов’янського рівня (М.Драгоманов, В.Антонович, П.Жите-цький та інші)”; період “львівський, точніше “франківський” став вирішальним для самоусвідомлення нації через культуру” [28].

Більшість науковців підкреслюють, що процес національного відродження не був планомірним. На думку І.Лисяка-Рудницького, національно-український рух відбувався із “завмирання й відродження”, “перервами” та “оживленнями” [29]. Про те, що періоди толерантності та піднесення чергуються з періодами занепаду, що потрібно ввести поняття “хронологічної динаміки” та розширити рамки культурно-національного руху, говорили і сучасні українські науковці І.Колесник, В.Сарбей та інші.

В.Сарбей закінчив дослідження культурно-національного відродження 1917 роком, бо вважав, що в цей час був підготовлений ґрунт для проголошення 22 січня 1919 р. акта про об'єднання УНР і ЗУНР, “втїлилось в життя нестримне прагнення багатьох поколінь борців за волю України до її соборності і до возз'єднання всіх українських земель у єдиній незалежній державі” [30].

Г.Касьянов закликав радикально переглянути хронологічні рамки національного відродження і не обмежувати цей процес ХІХ – початком ХХ ст. На його думку, він значно ширший: перший етап тривав з кінця ХУІІІ ст. до кінця 20-х років ХХ ст., розпочався як “культурницька” течія, перейшов, за схемою М.Гроха, в ідеологічну, а згодом у політичну стадію”; другий етап (кінець 1950-х – 1960-ті роки) “виявився у вигляді обережного, лояльного “автономізму” частини партійної еліти”; третій етап (друга половина 1980-х – 90-ті роки) “вийшов на рівень політичних програм і реалізувався у формі незалежної української держави. Можна було б сказати, що триває й далі...” [31]. Науковець вважає, що потрібно замінити термін “національне відродження”, терміном “націотворення”, оскільки за змістом і за формою українське “національне відродження” було саме творенням нації [32].

На нашу думку, не слід розширювати хронологічні рамки процесу за межі 1917 р., адже кінцева мета - створення української держави – була досягнута. Інша справа, що її функціонування в умовах тоталітарного режиму було важким процесом боротьби за збереження української “культурно-національної автономії”.

Тому політика коренізації 20-30-х р., дисидентський рух 60-80-х р. та самоствердження України у 80-90-х р. певними науковцями трактується як відродження, а не шлях національного самоствердження.

Як бачимо, на сьогоднішній день в наукових дослідженнях питання українського культурно-національного відродження залишається дискусійним. Ми зустрінемо географічний, геополітичний, культурологічний підхід до його аналізу. На наш погляд, національне культурне відродження - це загальноісторичний процес, що сповнений ідеєю націоналізму, народності, державності, має духовний, культурний, політичний, соціально-економічний вияв. Якщо за критерій визначення етапів розвитку національного відродження обрати еволюцію ідей українського державотворення, то можна визначити такі періоди: етнографічно-фольклористичний, громадсько-культурний і період політизації громадсько-культурного руху.

Отже, у наукових дослідженнях розроблялась ідея “національного відродження”, що сформувало значну методологічну базу, урахування якої сприятиме більш поглибленому теоретичному осмисленню національного становлення України. Українська історіографія має загальну концепцію з питання національного українського відродження, розроблену видатними істориками України М. Грушевським, М. Аркасом, сучасними українськими науковцями В. Сарбеем, І. Колесником, істориками діаспори Д. Дорошенком, І. Лисяк-Рудницьким, П. Магочієм, Р. Шпорлюком. У ній проаналізовано геополітичне

Література

1. Грушевський М. Український народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 321.
2. Аркас М.М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1993. – С. 373.
3. Там само. – С. 373-374.
4. Історія сучасного світу / Ю.А.Горбань, В.В.Петровський, А.Г.Слюсаренко та інші. – К.: Телепрес-інформ, 2001. – С. 74.
5. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націотворення. – К.: Критика, 2000. – С. 108.
6. Там само. – С. 108.
7. Там само. – С. 108.
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2 т. – Т. 2. – К., 1992. – С. 268.
9. Там само. – С. 273.
10. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. Т.1. – К.: Основи, 1994. – С. 43.
11. Там само. – Т. 2. – С. 573.
12. Там само. – С. 574.
13. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. істор. журн. – 1991. – № 3. – С. 103.
14. Там само. – С. 103.
15. Там само. – С. 102-103.
16. Там само. – С. 100-101.
17. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть // Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 159, 164.
18. Магочій П. Вказ. праця. – С. 100.
19. Сарбей В.Г. Національне відродження України / Україна крізь віки. Т.9. – К.: Наук. думка, 1999. – С. 26.
20. Там само. – С. 18.
21. Сарбей В.Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця ХVІІ – початку ХХ ст. // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С.

- 359-360.
22. Колесник І.І. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2000. – С. 208.
 23. Там само. – С. 211.
 24. Там само. – С. 209.
 25. Там само. – С. 217.
 26. Там само. – С. 217.
 27. Там само. – С. 218.
 28. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993. – С. 13-14.
 29. Лисяк-Рудницький І. Историчне есе: В 2 т. – Т. 1. – С. 21.
 30. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – С. 26.
 31. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – С. 296-297.
 32. Там само. – С. 299.

Надійшла до редколегії 12.01.2007 р.